

Klaag heel Nederland niet meer aan om de Holocaust

Abram de Swaan, NRC, Opinie & Debat, Blz. 24, zaterdag 14 juni, 2014

Wisten de Nederlanders tijdens de bezetting van de Holocaust? En zo ja, zijn ze dan schuldig? En ook: wat is weten? Misschien is het tijd om Nederlanders niet meer in het algemeen aan te klagen of vrij te pleiten, schrijft Abram de Swaan.

In een interview met Michel Krielaars in NRC (1 febr.) had ik het in het voorbijgaan over de vraag wat Nederlanders tijdens de oorlogsjaren wisten van de Holocaust. Daarover was eerder een fel debat geweest en ik liet me ontvallen dat ik die discussie 'dom' vond, want: „Wij weten niet wat weten is". Die laatste opmerking is terecht, maar met die eerste uitspraak - dat de discussie dom zou zijn - had ik voor mijn beurt gesproken. Ik had immers maar enkele bijdragen aan het debat gelezen en had er dus mijn mond over moeten houden. Inmiddels heb ik me, uit plichtsgevoel en belangstelling, ingelezen. En weet ik nu beter wat weten is? We zullen zien.

De auteurs hebben het over de ellendigste jaren in de Nederlandse geschiedenis. Veruit de grootste verschrikking was de uitroeiing van ruwweg honderdduizend Joden die werden opgepakt, via een doorgangskamp gedeporteerd naar vernietigingskampen in Oost-Polen en daar meteen vergast, of, nadat ze daar weken of maanden waren afgebeeld, alsnog vermoord.

De nazi's probeerden hun uitroeiingsprogramma geheim te houden, maar uiteraard lekte het een en ander uit, eerst en vooral in de omgeving van de vernietigingskampen. Na verloop van tijd bereikten de berichten ook het Westen, ook Nederland en ook de Nederlanders in Londen.

Wat wisten 'gewone Nederlanders', Jood of niet-Jood, van die massale deportatie en daaropvolgende vernietiging? En wat wist hun regering in Londen?

Dat is uiteraard niet enkel een academische vraag. Zulk weten is schuldig weten. En omgekeerd: de onwetenden en de onnozelen gaan achteraf vrijuit, want zij wisten van niets. Ook voor de Joden is die vraag beladen: als ze wisten welk lot hun in het Oosten te wachten stond, dan hadden ze kunnen, ja, moeten proberen om onder te duiken of te vluchten, ook al was dat in feite voor de meesten vrijwel uitgesloten.

Ies Vuijsje schreef al acht jaar geleden een boek dat hij als titel meegaf: Tegen Beter Weten In: Zelfbedrog en Ontkenning in de Nederlandse geschiedschrijving over de Jodenvervolging. Het kwam in de jaren na de Tweede Wereldoorlog de meeste Nederlanders beter uit om te beweren dat ze van niets hadden geweten. De belangrijkste historici in die naoorlogse periode bevestigden dit beeld van vrijwel algemene onwetendheid in oorlogstijd.

Vuijsje gaat nauwkeurig na welke berichten over de Holocaust doordrongen tot Londense regeringskringen en wat de Londense zenders en de illegale bladen in Nederland berichtten. En inderdaad, met wat vertraging en wat vertekening werden de wezenlijke feiten over de Holocaust in de loop van 1942 door die media gemeld en in een officiële verklaring van de geallieerden bekendgemaakt. Velen, zeer velen, misschien de meesten hadden het dus kunnen weten.

Maar die berichten waren onvolledig, ze behelsden soms pertinente onjuistheden. Ze gingen soms verloren tussen alle verhalen die berustten op dwalingen, misverstanden, propaganda, pure leugens en vooral halve waarheden. En dat ene, ware bericht ging toen, en gaat ook nu nog haast alle begrip te boven: de vernietiging van miljoenen mensenlevens in een paar jaar tijd met gaskamers en verbrandingsovens en verder naar het Oosten met de brute kogel. Geen wonder dat veel mensen de mare van die massamoorden toen maar liever afdeden als een 'gruwelsprookje'.

Vuijsje laat zien dat er toch wel degelijk allerlei gevaartekens waren die mensen ook in die tijden van nazipropaganda en censuur hadden moeten waarschuwen dat het inderdaad ging om de massale, totale, fysieke vernietiging van de Joden. Hadden de nazi's, Hitler zelf voorop, niet telkens weer openlijk gesproken over de uiteindelijke uitroeiing van het Joodse ras? Waren niet al in het begin van de oorlog vele honderden jonge Joden uit Nederland afgevoerd en vermoord zonder dat de nazi's veel moeite deden om de toedracht te verbergen? Werden de Joden soms niet voor iedereen zichtbaar uit hun huizen gehaald of op straat opgepakt en weggevoerd? Waarom moesten kinderen en oude mensen, invaliden en zieken ook naar die 'werkkampen' in het Oosten, om te werken soms? Waarom werd er van de mensen die waren weggevoerd vrijwel nooit meer iets vernomen?

Genoeg redenen, zou je zeggen, voor iedereen in Nederland om zich heel grote zorgen te maken om de Joden.

Vuijsje stelt dat de meeste mensen het niet weten wilden. Ze 'ontkenden' de feiten die toch beschikbaar waren, Vuijsje heeft het niet over 'bedrog', maar over 'zelfbedrog'; niet over leugens, maar over 'ontkenning' in de zin van 'de kop in het zand steken'.

In de loop van de jaren zeventig begon de mening over de Jodenvervolging in Nederland om te slaan en beweerde een jonge generatie dat de meeste Nederlanders indertijd heel goed wisten wat zich afspeelde en het maar lieten gebeuren. Dat is in al zijn algemeenheid een te boud en een te gemakkelijk verwijt.

In een recente studie gaat Bart van der Boom daar dan ook uitdrukkelijk tegenin. Hij koos voor de uitdagende en ook nogal misleidende titel: Wij weten niets van hun lot. Uit zo'n 2500 gearchiveerde dagboeken bijgehouden in bezettingstijd heeft hij er 164 bestudeerd om te achterhalen wat die Nederlanders dachten, voelden en vooral wat ze wisten van de Holocaust.

In de eerste hoofdstukken geeft Van der Boom een meeslepend stemmingsbeeld van de eerste bezettingsjaren zoals dat uit de dagboeknotities oprijst. Veruit de meeste dagboekschrijvers waren hevig verontwaardigd over de Duitse inval en bezetting. Zij verkeerden ook vaak in verwarring, wisten niet wat en wie ze moesten geloven in de wilde werveling van geruchten. Er waren er heel wat die aan hun lief dagboek toevertrouwden wat ze tegen Joden hadden, vooroorlogs antisemitisme, soms versterkt door nazipropaganda. Maar ze hadden toch zelden of nooit een goed woord over voor het optreden van de nazi's tegen de Joden. Ook al signaleerden ze de wandaden van de nazi's, de dagboekschrijvers waren vrijwel allemaal toch te afstandelijk en te bangelijk om daar iets tegen te ondernemen, en ze hadden ook niet geweten hoe.

Voor veel scribenten waren de Joden bepaald niet de enigen die te lijden hadden: er waren ook de slachtoffers van de bombardementen, de geëvacueerden, de mannen die gedwongen werden in Duitsland te gaan werken... Dat leidde bij de chroniqueurs soms tot het bagatelliseren van wat de Joden in het bijzonder werd aangedaan, maar soms ook was het juist een argument voor solidariteit en verzet, immers: na de Joden zullen de andere Nederlanders aan de beurt komen.

In zijn stemmingsverslag laat Van der Boom goed zien hoe verwarrend de situatie was in bezet Nederland. Hij citeert uitvoerig uit zijn materiaal en hij doet dat, denk ik, integer, want hij vermeldt ook passages die tegen zijn conclusies ingaan. Maar Van der Boom leest die dagboeken opzettelijk naïef. Voor hem staat er wat er staat.

Dat wreekt zich in de latere hoofdstukken, waarin een aantal dagboeken uitvoerig wordt aangehaald. Uit die passages blijkt dat velen in de loop van de oorlog hadden gehoord wat de Joden in het Oosten te wachten stond. Maar wisten ze het? Van der Boom denkt dat hij weet wat 'weten' is: 'simpelweg subjectieve zekerheid' (p. 100). En 'zekerheid' had nagenoeg niemand tot mei 1945.

Als de dagboekschrijver twijfels uit, zichzelf tegenspreekt, niet meer op het gruwelijk thema terugkomt, dan is er volgens Van der Boom geen sprake van 'weten' en is de dagboekschrijver alsnog voor zijn proefwerk 'Holocaustkennis in oorlogstijd' gezakt. Maar Vuijsje krijgt gelijk, uitgerekend van Lou de Jong, en wel in diens Herinneringen van 1995 (pp. 143-5), waar hij van zichzelf zegt 'dat ik de Jodenvervolgving verdrong'. Wanneer De Jong in Londen het bericht krijgt van de deportatie van zijn ouders naar Westerbork betekent dat, zo schrijft hij: „Deportatie naar het Oosten. Waarheen precies wist ik niet. Wat daar zou gebeuren kon ik vermoeden, durfde ik vermoeden." Durfde hij vermoeden. En over de minister-president in ballingschap, Gerbrandy schrijft De Jong: „Dat de Joden vermoord waren, had hij niet werkelijk tot zijn bewustzijn toegelaten." Nog een verdringer, op de hoogste post.

Remco Ensel en Evelien Gans hebben naar aanleiding van Van der Booms werk onder meer in een uitvoerig stuk in De Groene (12 dec. 2012) laten zien hoe 'egodocumenten' zoals brieven en dagboeken gelezen kunnen worden. Dat geldt eens te meer voor teksten die zijn geschreven in tijden van maatschappelijke onderdrukking en persoonlijke repressie, zoals de bezettingsperiode.

Ook de eenzame dagboekschrijver schrijft niet enkel in het nu en voor zichzelf, maar ook voor een 'ander' (voor zichzelf om te herlezen, later, of voor iemand die het ooit eens, na terugkeer, lezen zal). Wie een dagboek schrijft, houdt rekening met stiekeme meelezers of met plotselinge ontdekking. Ook de schrijver zonder lezer is niet helemaal doorzichtig

voor zichzelf. En: er zijn dingen die niet gedacht kunnen worden, laat staan opgeschreven, zwart op wit.

Sommige gebeurtenissen, gedachten, gevoelens zijn overdonderend afwezig, tenminste voor de lezer die ze zeventig jaar later te lezen krijgt. Ze konden toen niet vermeld, of zelfs niet beleefd worden. Maar waren ze er niet? En waar zijn ze dan wel? Ze schitteren door afwezigheid. Ze zijn in de tekst opvallend aanwezig als ongerijmde leemte, of als overdekking van het tegendeel.

Van der Boom gelooft niet in 'verdringing'. (Het gaat hier eigenlijk om 'ontkenning') Hij denkt dat dit 'glibberig begrip' uit de psychoanalyse komt, 'een omstreden leer' (Dat kun je wel zeggen, ja). Maar het gegeven dat mensen proberen bedreigende feiten van zich af te zetten, te negeren, te loochenen, dat ze zichzelf maar al te vaak voor de gek houden - dat inzicht hoort tot de algemene mensenkennis in literatuur, psychologie en alledaagse omgang. Van der Boom heeft helemaal gelijk dat het een glibberig begrip is. Daarom is het bruikbaar. Want zo is het menselijk gemoed: glibberig.

De weigering om zich dieper in te leven in de mensen die zo'n periode van massale vernietiging meemaken als daders, omstanders, slachtoffers (en helpers) komt heel veel voor: de auteurs vinden dat niet wetenschappelijk, ze denken dat daar geen methodes voor bestaan en misschien staat het hun ook persoonlijk tegen. Daardoor blijft veel werk steken aan de oppervlakte. Zo had ik het beter kunnen zeggen, toentertijd, in het NRC-interview.

Kern van de zaak is niet of men toentertijd in Nederland volle zekerheid had omtrent de uitroeiing van de Joden, maar of mensen genoeg gehoord en gezien hadden om zich de grootste zorgen te maken over het lot dat de Joden te wachten stond, en vervolgens, hoe ieder voor zich daarmee omging.

Achter deze discussie gaat een schuldvraag schuil. Misschien, heel misschien is langzamerhand het moment gekomen om de Nederlanders van toen niet meer aan te klagen of vrij te pleiten in het algemeen, maar te achterhalen hoe zij op zoveel verschillende manieren en met zoveel tegenstrijdigheid die verschrikkelijke periode hebben meegemaakt.